

Investigating the Impact of Land Reforms of 1962-1978 on Urban Population: A Case Study of Ilam

Maryam Gheliji*
Morteza Nouraei **

Abstract

Government reform policies in rural areas have steadily increased through a variety of economic and social programs from 1962 to 1978. One of them was the implementation of land reforms in 1962 that changed the structure of land ownership and consequently transformed the construction of socio-economic classes. The present article seeks to answer the following question with a descriptive-analytical approach: what are the social and economic consequences of demographic changes after land reforms in Ilam? The results showed that while the goal of land reform was to balance ownership and the rational use of lands by the villagers, the outcome was different and most peasants lost their independence due to the lack of credit, capital, and suitable land, and not only the influence of the owners didn't diminish, but their economic conditions also gradually weakened. This situation largely destroyed the aspirations of villagers regarding land forms and other agricultural policies of the government. This happened in Ilam province and caused the migration of villagers to the city, increasing the population and suburbanization in Ilam city. Suburbanization in this city caused the spread of social harm, the destruction of agricultural lands, the physical development of the city in unsuitable lands, and the creation of slums.

Introduction

One of the actions of the Iranian government in the 1960s was the approval of six bills including land reforms to address the lower classes of the society. The land reform that was passed to divide the land among the farmers and for the welfare of the farmers was practically the transfer of land ownership to the landless peasants and farmers, which led to changes in the relations of production and the structure of the society through the promotion of national power. These reforms were generally welcomed by the peasants and farmers, but in practice, and after the implementation, their shortcomings and problems became apparent that had a profound effect on the political, social, and economic structure of the society. Despite the abolition of the landlord-peasant system and the abolition of traditional management of farmers' agriculture production, these reforms led to a decline in agricultural production, migration, and the growth of suburbanization in cities. The increasing population of cities was actually due to the migration of villagers and the liberated manpower of the agriculture sector in the village and their turning to the cities.

Large landowners and capitalists also diverted their capitals to the cities and built financial, service, and industrial institutions due to the transfer of land to the peasants. In the process of

---

* PhD Candidate in Local History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

** Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
m.nouraei@ltr.ui.ac.ir

agricultural modernization in the second Pahlavi period, the community of tribes and nomads who had the traditional method of production was integrated with the rural community in order to develop modern agriculture. This changed agriculture and the land ownership system. Land reforms caused the transformations in the social and economic situations of Ilam city including more nomadic settlement in the villages, the growth of rural migration to the city of Ilam, and the expansion of suburbanization in the city. Land reforms were approved on January 10, 1961, and their annexes were added until the end of these reforms in 1972. Land reforms have gone through three stages. The beginning of the first stage was in 1961, which lasted one year. The second stage began with the approval of 7 February 1962 and was implemented with the approval of 22 February 1964.

Finally, the third stage began in 1968 and officially ended in 1972. These land reforms also took place in Ilam.

Material & Methods

The present study, based on library information and data, documents, and interviews, examined the impact of land reforms of 1962-1978 on the Ilam population. The main question of the research was: what were the effects of land reforms on the population of Ilam city? In answer to the question, this hypothesis was considered: land reforms caused the migration of villagers and increased the population of Ilam city.

Discussion of Results & Conclusions

Land reforms in Iran were proposed by the government in 1963 and were approved by two parliaments and were implemented in three stages. The first stage began in 1963, according to which anyone who owned more than one land had to sell the surplus to the government.

Arsanjani presented at this stage, and 700,000 people became landowners. The second stage began in 1965. At this stage, the land was leased to the farmers who cultivated it. This guaranteed the ownership right of landowners. Finally, the government decided to start the third stage in the 1970s, according to which the lands that were leased for 30 years were sold to the tenants. The aim of land reforms was to carry out a series of complementary and continuous measures to bring about fundamental changes in agriculture including the ownership of arable lands, the system of exploitation and the method of production, and the increase of income and the welfare of farmers. Land reform also sought to divide the lands and eliminate the influence of major landowners.

With the implementation of the land reform law, Ilam province was included in these reforms, and parts of the government properties in Mehran, Dehloran, and Darrehshahr counties, as well as parts of the properties in Ilam, Ivan, Sirvan, and Chardavol counties were purchased by the government. In the central part of Ilam, 32 plots of land were subject to land reform regulations. Thirty-one plots of land were purchased during the implementation of the third stage of the land reform law, and one plot was purchased by the government (cooperative and Rural Affairs organization), which was owned by the Agriculture Bank. In most of Iran's major cities, land reforms have led to the migration of a large number of poor and small peasants to the cities, especially large cities, and the expansion of suburbanization in these cities.

Land reforms in Ilam province and consequently in Ilam city caused the influx of immigrants in this period and the rapid growth of the city and the expansion of suburbanization to the city. This issue eliminated the opportunity to plan for the future expansion of the city and the establishment of the necessary elements and applications in a

balanced way in the city and neighborhoods. Land reforms in Iran have created many inequalities in various economic, political, and social fields. While the purpose of land reforms was to create an independent and self-reliant class of peasants, but the result was inverse, and most peasants lost their independence due to the lack of credit, capital, and adequate land, and landowners' influence didn't decrease, as expected. At the same time, political power was transferred to the government. The government also strengthened the remnants of wealthy landowners and peasants. All these factors caused more poverty and inequality in the villages, the gap between the poor and the rich increased day by day, and the level of development in the villages not only didn't increase but also decreased.

Keywords

Land Reforms, Ilam City, Agriculture, Suburbanization, Migration.

References

Documents

1. Document no (1-2): Land Affairs Organization of Ilam Province.
2. Document no (3): 320/7768, Documentation Organization and Iran National Library
3. Document no (4-5): Land Affairs Organization of Ilam Province.

Books and Articles

4. Akbari, M. (2011). *Political History and Civilization of Ilam Province in the Ancient Era (from the Beginning to the Fall of Sassanids)*. Mashhad, Shamloo Publication.
5. Akbari, M. (2014). *The History of Ilam Province in the Pahlavi Era*. Ilam Encyclopedia, Ilam: Life Essence.
6. Aliakbari, E. (1999). *Mechanisms of Urban Development in Ilam Province with an Emphasis on Determining the Role of the Government*. PhD Thesis, Faculty of Literature and Humanities, Tehran: Tehran University.
7. Amid, M. J. (2002). *Agriculture and Poverty and Land Reforms in Iran*. Translated by Ramin Amininezhad, Tehran: Ney Publication.
8. Arsanjani, N. (2000). *Dr. Arsanjani in the Mirror of Time*. Tehran: Ghatreh Publication.
9. Askari, E. & Askari, M. (2017). Suburbanization and Social Harm (A Case Study of Ilam City). *Journal of New Researches of Geographical Sciences, Architecture, and Urban Planning*, 1(4), 49-70.
10. Azkia, M. (1991). *Sociology of Rural Development and Underdevelopment*. Ettelaat Publication.
11. Bahadori, J. (2004). *Suburbanization: the Fundamental Problem of Big Cities*. The Articles Series of the Iranian Urban Planning Conference, Volume 2, Urban Management, Shiraz: Faculty of Arts and Architecture, Shiraz University.
12. Beigi Nesvan, H. (1997). Land Reforms of the Islamic Republic of Iran. *Khordad 15 Journal*, 1(25), 57-80.
13. The Comprehensive Plan of Ilam City (2002). *Technical Consulting Engineers*. Tehran: Program and Budget Organization.
14. The Comprehensive Plan of Ilam Province Development (2005). *Population and Societies*. Tehran: Program and Budget Organization.
15. Eyvazi, M. R. (1993). *Social Classes and the Shah's Regime*. Tehran: Documentation Center of the Islamic revolution.
16. Geographical Organization of Armed Forces (1993). *Geographical Culture of the Country's Villages*. Tehran: Geographical Organization of Defense Ministry's Press.

17. Heidari, K. (2012). *The Analysis of Environmental Impacts of Ilam city Development during 1990-2000*. M.A Thesis, Department of Geography and Urban Planning, Tehran University.
18. Hogland, E. (2002). *Land and Revolution in Iran*. Translated by Firooz Mohajer, Tehran: Shiraze Publication.
19. Keshmiri, M. (1976). First Principle: Land Reforms. *Tarikh Journal*, 67, 408-440.
20. Khosravi, K. (1988). *Land Issue and Poor Peasants in Iran*. Tehran: Bidaree Press.
21. Lahsaezadeh, A. (1990). *Social Transformations in Iran's Villages*. Shiraz: Navid Press.
22. Lahsaezadeh, A. (1994). *Social Transformations in Iran's Villages*. Shiraz: Navid Press.
23. Lampton, A. K. S. (2015). *Land Reforms in Iran*. Translated by Mehdi Eshaqian, Tehran: Amir Kabir Publication.
24. Mahdavi, M. (1999). *An Introduction to the Rural Geography of Iran*. Tehran: Samt Publication.
25. Maleqi, S., & Ahmadi, T. (2010). *Spatial-physical Development of Ilam city*. Ilam: Ilam University Press.
26. Mosadeq et al. (1976). *The Sixth Development Plan of Ilam Province*. Ilam: Ilam Program and Budget Office.
27. Sawdagar, M. (1976). *The Investigation of Land Reforms*. Tehran: Pazand Press.
28. Seyedi, A. N. (2003). *The Role of Geomorphology Factors in the Physical Development of Ilam City*. (n.p).
29. Shouhani, M. (1999). *Physical Development of Ilam City and its Environmental Consequences*. M.A Thesis, Department of Geography and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran.
30. Statistical Center of Iran (1966). *Based on the November Census*. Tehran: (n.p).
31. Statistical Center of Iran (1976). *Based on the November Census*. Tehran: (n.p).
32. Technical Consulting Engineers (2005). *Explanatory Report on the Horizon of the Comprehensive Plan of Ilam City*.
33. Tehrani, M. (1963). *Land Reforms and Peasants' Awareness*. Tehran: Exchange Press.
34. Zamani, N., & Taheri, H. (2010). *Land Reforms, Migration, Class Differences, Destruction, and No More*. Tehran: Dehati Press.
35. Yari, T. (2010). *The Administrative-political Role in the Physical Growth and Social Construction of Ilam City*. M.A Thesis, Islamic Azad University, Malayer Branch.

Interviews

36. Cheraqi, M. M. (2020). *Retried from the General Office of Imam Khomeini Relief Committee of Ilam Province*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.
37. Darvishi Zanganeh, K. (2020). *Legal Expert of the General Department of Natural Resources of Ilam Province*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.
38. Karimi, Z. (2018). *The Chief of Land Affairs Office*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.
39. Nasri, A. (2020). *Head of the Legal Department of Jihad Agriculture Organization of Ilam Province*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.
40. Raeesi, S. (2020). *Deputy of Land Affairs of the General Department of Natural Resources of Ilam Province*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.
41. Rostami, T. (2018). *Head of Land Management and Surveying Department*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.
42. Thanakhan, A. (2018). *The Expert of Land Affairs*. Interviewer: Maryam Gheliji, Ilam.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۲۰-۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۵/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۳۰
Doi: [10.22108/jhr.2020.124481.2049](https://doi.org/10.22108/jhr.2020.124481.2049)

بررسی تأثیر اصلاحات ارضی ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ش/۱۹۶۲ تا ۱۹۷۸ م بر جمعیت شهری؛

نمونه پژوهی ایلام

مریم قلیچی* - مرتضی نورائی**

چکیده

از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ش با برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی متنوعی، سیاست‌های اصلاحی دولت در روستاها به طور مستمر افزایش یافت. اجرای اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۱ ش، از جمله این برنامه‌ها بود که تغییراتی در ساختار مالکیت اراضی و به تبع آن، دگرگونی‌هایی در ساخت طبقات اجتماعی اقتصادی روستایی ایجاد کرد. مقاله حاضر با رویکرد توصیفی تحلیلی درصدد پاسخ به این پرسش است: تحولات جمعیتی پس از اصلاحات ارضی در ایلام، چه پیامدهای اجتماعی و اقتصادی داشت؟ نتایج پژوهش از آن حکایت دارد که هدف اصلاحات ارضی ایجاد تعادل در مالکیت ارضی و بهره‌مندی منطقی روستاییان از مالکیت بود؛ اما نتیجه متفاوت بود و بیشتر دهقانان به علت کمبود اعتبار و سرمایه و نبود زمین مناسب، استقلال خود را از دست دادند و نفوذ مالکان کاهش نیافت و وضع اقتصادی دهقانان به تدریج ضعیف‌تر نیز شد. این وضعیت آرزوهای روستاییان را خواه درباره اصلاحات ارضی و خواه در زمینه دیگر سیاست‌های کشاورزی دولت تا حد بسیاری نابود کرد. همین مسئله در استان ایلام نیز رخ داد و مهاجرت روستاییان به شهر و افزایش جمعیت و حاشیه‌نشینی در شهر ایلام را به دنبال داشت. حاشیه‌نشینی در این شهر باعث این مشکلات شد: گسترش آسیب‌های اجتماعی، تخریب زمین‌های کشاورزی، توسعه فیزیکی شهر در زمین‌های نامناسب و ایجاد محله‌های فقیرنشین.

واژه‌های کلیدی: اصلاحات ارضی، شهر ایلام، کشاورزی، حاشیه‌نشینی، مهاجرت.

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران maryam.ghlichi95@gmail.com

** استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤل) m.nouraei@ltr.ui.ac.ir

مقدمه

یکی از اقدامات دولت ایران در دهه چهل شمسی/شصت میلادی، برای رسیدگی به قشرهای پایین جامعه، تصویب لوایح شش‌گانه‌ای بود که اصلاحات ارضی، یکی از آنها بود. اصلاحات ارضی که برای تقسیم زمین میان زارعان و به منظور رفاه کشاورزان تصویب شد، در عمل عبارت بود از واگذاری مالکیت زمین به رعایا و دهقانان بی‌زمین که با ارتقاء قدرت ملی، به تغییر در روابط تولید و ساختار جامعه منجر می‌شد. این اصلاحات با استقبال عمومی رعایا و زارعان روبه‌رو شد؛ اما در عمل و پس از اجرای آن، معایب و مشکلات طرح آشکار شد و این معایب و مشکلات بر ساختار سیاسی و اجتماعی و اقتصادی جامعه اثرهای عمیقی گذاشت. این طرح نظام ارباب‌رعیتی را از بین برد و مدیریت سنتی تولید زراعی کشاورزان را حذف کرد؛ اما افول تولیدات کشاورزی و گسترش مهاجرت و رشد حاشیه‌نشینی در شهرها را به دنبال داشت. افزایش روزافزون جمعیت شهرها در واقع معلول مهاجرت روستاییان و نیروهای انسانی آزادشده بخش کشاورزی در روستا و روی آوردن آنها به شهرها بود. بزرگ‌مالکان و سرمایه‌داران هم با توجه به واگذاری زمین‌ها به دهقانان، سرمایه‌های خود را راهی شهر کردند و مؤسسه‌های مالی و خدماتی و صنعتی را بنا نهادند. در فرایند نوسازی کشاورزی در دوره پهلوی دوم، جامعه ایلات و عشایر که شیوه تولید سنتی را داشتند، به منظور توسعه کشاورزی نوین، در جامعه روستایی ادغام شدند. این امر موجب تغییر در کشاورزی و نظام مالکیت زمین شد. اصلاحات ارضی در شهر ایلام باعث تحولاتی در اوضاع اجتماعی و اقتصادی این شهر شد. اسکان بیشتر عشایر در روستاها و رشد مهاجرت روستاییان به شهر

ایلام و گسترش حاشیه‌نشینی در این شهر از جمله این تحولات بود. اصلاحات ارضی در ۲۰ دی ۱۳۴۰ش/ زانویه ۱۹۶۲م تصویب شد و الحاقیه‌های آن تا پایان این اصلاحات در سال ۱۳۵۱ش/۱۹۷۲م، همچنان به آن اضافه می‌شد. اصلاحات ارضی سه مرحله را پشت سر گذاشت: مرحله نخست در سال ۱۳۴۰ش بود که یک سال طول کشید؛ مرحله دوم با تصویب‌نامه ۱۸ بهمن ۱۳۴۱ش/۷ فوریه ۱۹۶۳م آغاز و با تصویب‌نامه ۳ اسفند ۱۳۴۳ش/۲۲ فوریه ۱۹۶۵م اجرا شد؛ درنهایت، مرحله سوم از سال ۱۳۴۷ش/۱۹۶۸م شروع شد و در سال ۱۳۵۱ش/۱۹۷۲م به طور رسمی پایان یافت. اصلاحات ارضی این مراحل را در ایلام نیز طی کرده است.

پیشینه پژوهش

خسرو خسروی در کتاب *مسئله ارضی و دهقانان تهیدست در ایران*، وضعیت دهقانان را پس از اصلاحات ارضی بررسی کرده است. کتاب از دو قسمت تشکیل شده است. نویسنده در قسمت نخست، وضعیت دهقانان را در کل کشور و در قسمت دوم وضعیت دهقانان را در سه استان گیلان و سیستان و بلوچستان و مرکزی بررسی کرده است. در این کتاب درباره روستاهای استان ایلام و به‌ویژه شهر ایلام و تأثیرپذیری این روستاها از اصلاحات ارضی تحلیلی صورت نگرفته است (خسروی، ۱۳۶۷).
تحولات اجتماعی در روستاهای ایران اثر عبدالعلی لهسایی‌زاده. در این کتاب، نویسنده جامعه روستایی ایران پیش از اصلاحات ارضی، انواع مالکیت، طبقات و نظام‌های بهره‌برداری از زمین، تقسیم کار و عوامل تولید در روستاهای ایران را واکاوی کرده است. در ادامه نیز تحولات روستایی ایران ناشی از تحولات جهانی، علت‌های اجرای اصلاحات ارضی، قوانین و پیدایش نظام‌های تولیدی

محمد رضا سوداگر در کتاب بررسی اصلاحات ارضی، علت‌های اصلاحات ارضی دهه ۴۰ و عمده‌ترین اصول قانون اصلاحات ارضی و پیامدهای آن در کشاورزی ایران را واکاوی کرده است. در این کتاب درباره وضعیت روستاها پیش و پس از اصلاحات ارضی در ایلام تحلیلی انجام نشده است (سوداگر، ۱۳۵۸). محمد جواد عمید در کتاب کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران، نظام‌های اجاره‌داری سنتی به طور عام و نظام ارضی ایران به طور خاص و علت ایجاد اصلاحات ارضی و نحوه اجرای آن را بررسی کرده است؛ اما درباره تأثیرگذاری اصلاحات ارضی بر سه بخش اقتصاد روستاها و مهاجرت‌ها و گسترش حاشیه‌نشینی در شهر ایلام صحبتی نکرده است (عمید، ۱۳۸۱).

بیشتر پژوهش‌هایی که در حوزه تاریخ انجام می‌شود از نوع پژوهش کیفی است؛ بنابراین در این پژوهش با استفاده از منابع و مآخذ و اسناد و مراجعه به کتابخانه و انجام مصاحبه، از روش تحلیل تاریخی استفاده شده است و رویکرد اصلی پژوهش تحلیل محتوا و نمونه‌پژوهی است.

شهر ایلام

شهر ایلام با ارتفاع ۱۳۶۳ متر از سطح دریاهای آزاد و عرض جغرافیایی ۳۲ درجه و ۳۸ دقیقه و طول جغرافیایی ۴۶ درجه و ۲۶ دقیقه، در غرب کشور قرار دارد. شهر ایلام در دره‌ای کوهستانی و در شمال شرقی دشتی به مساحت تقریبی ۲۵ کیلومتر مربع در دامنه جنوبی کبیرکوه از سلسله جبال زاگرس واقع شده است. وجود ارتفاعات موجب شده است شیب اراضی از همه سو به سمت غرب باشد. بافت فیزیکی شهر ایلام همانند مثلثی نامتقارن در حال رشد است که رأس این مثلث محل نزدیک شدن ارتفاعات

و طبقات روستایی پس از اصلاحات ارضی را بیان کرده است. تفاوت این کتاب با پژوهش حاضر در این است که درباره روستاهای ایران مطلب به صورت کلی ارائه شده و به ایلام اشاره‌ای نشده است (لهسایی‌زاده، ۱۳۷۳).

اریک هوگلاند (Eric Hoagland) در کتاب زمین و انقلاب در ایران، اوضاع و احوال روستاهای ایران، به‌ویژه زندگی معیشتی روستاییان پیش از اصلاحات ارضی و همچنین قوانین اصلاحات ارضی را بررسی کرده است؛ سپس تأثیرات اصلاحات ارضی در جامعه روستایی و شکل‌های مالکیت پس از اجرای قوانین ارضی، مشکلات بهره‌برداری دهقانی و در نهایت نقش دهقانان در انقلاب ایران را بیان کرده است. در این کتاب به مهاجرت روستاییان و تأثیر آن بر جمعیت شهری استان ایلام اشاره‌ای نشده است (هوگلاند، ۱۳۸۱).

آن لمبتون (Ann Lambton) در کتاب اصلاحات ارضی در ایران، شرح مسافرت‌های خود را به دویست روستای ایران در دهه ۱۳۴۰ ش/ ۱۹۶۰ م آورده است. در این کتاب، لمبتون ویژگی‌های زندگی اقتصادی روستاییان و تأثیرات اصلاحات ارضی بر آنها را بیان کرده است؛ اما درباره استان ایلام صحبتی نکرده است (لمبتون، ۱۳۹۴).

جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران اثر مصطفی ازکیا. در این کتاب نویسنده الگوهای مالکیت ارضی پیش از اصلاحات ارضی و مراحل اصلاحات ارضی و اثرهای آن را در قالب مسائلی همچون افزایش نابرابری سیاسی اجتماعی در میان دهقانان و نفوذ بوروکراسی دولتی و... بررسی کرده است. این کتاب بر اصلاحات ارضی و تأثیرات آن در روستاهای ایران تمرکز کرده است؛ اما درباره دیگر بخش‌ها مثل مهاجرت روستاییان به شهر، از جمله شهر ایلام، بحثی نکرده است (ازکیا، ۱۳۷۰).

هم‌جوار شهر است؛ به عبارت دیگر، به علت وجود ارتفاعات در قسمت شرق شهر، در این بخش امکان گسترش وجود ندارد و ضلع‌های این مثلث به طرف شمال و جنوب غربی گسترش یافته‌اند. در واقع، طرح توسعه و عمران شهر در قسمت ضلع غربی، قاعده این مثلث، قرار دارد. رأس شرق مثلث، جایی که رشد شهر متوقف شده است، قرار است در آینده به یکی از دروازه‌های مهم شهر تبدیل شود.

بافت فعلی شهر جوان است و شبکه خیابان‌بندی شهر در داخل این مثلث همانند خطوطی است که از شرق حرکت کرده و سپس از شاخه‌های متعدد به یکی از نقاط قاعده غربی اتصال یافته است. گسترش شهر به صورت پراکنده است و به طور عمده، در دامنه تپه‌ها مجتمع‌ها و آپارتمان‌های چندطبقه ظهور پیدا کرده‌اند (طرح جامع شهر ایلام، ۱۳۷۱: ۳۸؛ سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۷۲، ۶).

اصلاحات ارضی

اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۱ش/۱۹۶۲م در ایران، از برخوردهای بین‌المللی با ساخت اقتصادی و اجتماعی داخلی ناشی بود (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۹: ۱۵۰). طبقه سرمایه‌دار جدید، شروع کردند در بخش‌های صنعتی سرمایه‌گذاری کنند. بافت سنتی کشاورزی ایران که بر نظام ارباب‌رعیتی حاکم بود، از جمله موانع گسترش سرمایه‌داری در کشور بود؛ پس باید تغییر می‌کرد (بیگی‌نسون، ۱۳۷۶: ۵۹).

انتخاب کندی به رئیس‌جمهوری آمریکا و عوامل سیاسی متأثر از پیروزی حزب دموکرات در دهه ۶۰ میلادی در آمریکا، از علت‌های اجرای اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۱ش در ایران بود. حزب دموکرات برای کشورهای زیر سلطه آمریکا نقشه‌های جدیدی کشید که اجرای اصلاحات ارضی در این کشورها، یکی از این طرح‌ها و نقشه‌ها بود (تهرانی، ۱۳۴۲: ۶).

اصلاحات ارضی و تقسیم زمین بین کشاورزان، مهم‌ترین برنامه تغییرات اجتماعی دولت امینی بود که حسن ارسنجانی، وزیر کشاورزی، در پیاده‌کردن برنامه اصلاحات ارضی نقش اساسی برعهده داشت. این برنامه نخست از روستاهای مراغه، شمال غربی آذربایجان، شروع شد. انتخاب این محل به علت سوابق آشنایی وزیر کشاورزی با منطقه مزبور و مردم آن و نیز حضور مالکان مرتجع و قدرتمند و سرکوبگر در آن ناحیه و مهم‌تر از همه، برانگیختن افکار عمومی کشاورزان علیه آن مالکان بود (ارسنجانی، ۱۳۷۹: ۵۶۱ و ۵۶۲).

از جنبه‌های داخلی، هدف‌های اصلاحات ارضی را باید به دو دسته اقتصادی و اجتماعی تقسیم کرد. جایگزین کردن زراعت سودآور به‌جای زراعت بخورونمیر از جمله هدف‌های اقتصادی اصلاحات اعلام شده بود. سایر هدف‌ها به شرح زیر خلاصه می‌شود:

۱. افزایش قدرت خرید زارعان، به‌ویژه تقویت طبقه متوسط مرفه روستا؛ ۲. بازاریابی برای تولیدات صنایع شهری به‌ویژه کالاهای مونتاژ؛ ۳. تولید بیشتر در کشاورزی با هدف تهیه مواد غذایی و مواد پایه و همچنین ایجاد پس‌انداز برای سرمایه‌گذاری در صنعت (کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۸ و ۲۹)؛ ۴. گشودن بازارهای روستایی به روی تولیدات صنایع داخلی و خارجی (عیوضی، ۱۳۷۲: ۱۷۳)؛ ۵. ایجاد گرایش و زمینه برای گسترش صنایع مصرفی (عیوضی، ۱۳۷۲: ۱۷۲)؛ ۶. استفاده از نیروی مازاد بر نیاز روستاییان در صنایع روبه‌رشد شهری؛ ۷. پرداخت وام‌های بانکی بدون برنامه و هدف به کشاورزان به منظور تشویق کشاورزان به استفاده از تولیدات صناعی که خود آنها ایجاد کرده و رشد داده بودند (زمانی، ۱۳۸۹: ۱).

پیامدهای اجتماعی اصلاحات ارضی عبارت بودند از: مهاجرت روستاییان و رشد و تشدید حاشیه‌نشینی

می‌شد و اراضی دایر و بایر به زارع منتقل می‌شد. در اجرای این مرحله، هدف اصلی انتقال قطعی اراضی در نسق زارعان به آنها بود (رستمی، مصاحبه: ۱۳۹۷).
 قانون اصلاحات ارضی در استان ایلام مرحله به مرحله اجرا شد. قسمتی از املاک دولتی در حوزه شهرستان‌های مهران و دهلران و دره‌شهر و همچنین قسمتی از املاک شهرستان‌های ایلام، ایوان، چرداول- سیروان را که در مالکیت شاه ایران و مالکان بود، دولت وقت (سازمان تعاون و امور روستاها) خریداری کرد؛ سپس در اجرای مرحله نخست قانون اصلاحات ارضی، این زمین‌ها به زارعان واگذار شد (اسناد، ۲-۱). سایر اراضی و پلاک‌ها که در مالکیت اشخاص بودند و زارع داشتند نیز مشمول مراحل دوم و سوم قانون اصلاحات ارضی شدند (رستمی، مصاحبه، ۱۳۹۷).

تا پیش از اجرای قانون اصلاحات ارضی، تنها ۲ تا ۳ درصد مردم صاحب سند بودند؛ اما با تصویب این قانون و اعمال فشارهای دولت، بیش از ۷۵ درصد از مالکان و زارعان و خرده‌مالکان صاحب سند اصلاحات ارضی شدند (نصری و چراغی، مصاحبه: ۱۳۹۹).
 اجرای اصلاحات ارضی در استان ایلام، به علت نبود ابزار دقیق اندازه‌گیری، در ابتدا مشکلاتی برای کشاورزان ایجاد کرد؛ چون در سند اصلاحات، تقسیم‌بندی براساس من و سهم بود و این مقادیر در مکان‌های مختلف استان متفاوت بود^۱ و میزانی که در سند اصلاحات ارضی ذکر شده بود، با زمین کشاورزی مطابقت نداشت (رئیزی، مصاحبه: ۱۳۹۹). با به وجود آمدن دستگاه‌های اندازه‌گیری دقیق‌تر و براساس ماده ۵۴ قانون رفع موانع تولید رقابت‌پذیر و ارتقاء نظام مالی کشور، سند اصلاحات ارضی با واقعیت زمین بررسی و تطابق داده شد. این قانون در حال حاضر به صورت پلاک‌به‌پلاک شناسایی می‌شود و در حال اجراست (درویشی زنگنه، مصاحبه: ۱۳۹۹).

شهری در اجتماع انسانی. اصلاحات ارضی به دنبال کسب وجهه و مشروعیت برای قدرت حاکم، زمین‌دار شدن عده‌ای از کشاورزان و نیز تغییراتی در امور کشاورزی و الگوهای مالکیت بود؛ اما مانند هر پدیده اجتماعی دیگر، پیامدهایی نیز به همراه داشت که شاید در ابتدا انتظار آن وجود نداشت و برای آنها برنامه‌ریزی نیز صورت نگرفته بود؛ ولی با گذشت زمان، این پیامدها و حوادث خود را نشان دادند. این دست از پیامدهای اجتماعی اصلاحات ارضی به این شرح است: ۱. از میان بردن مالکان بزرگ به صورت طبقه نیرومند سیاسی؛ ۲. ایجاد طبقه دهقان ثروتمند صاحب زمین و گسترش طبقه کارگر روستایی، با انتقال زمین از مالکان به دهقانان و واگذاری هرچه بیشتر زمین به دهقانان ثروتمند؛ ۳. تأمین عدالت اجتماعی با القای مناسبات ارباب‌ورعیتی؛ ۴. استقرار نظام دموکراتیک با بیرون‌کشیدن دهقانان از زیر نفوذ مالکان (مه‌دوی، ۱۳۷۸: ۳۹).

اصلاحات ارضی در ایلام

اجرای قانون اصلاحات ارضی در سه مرحله صورت گرفت: مرحله نخست، قانون اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۰/۱۰/۱۹ بود که در املاکی اجرا شد که مالکیت آنها در اختیار دولت بود. در این مرحله، املاک خریداری‌شده از سلطنت و املاک دولتی به زارعان واگذار شد. مرحله دوم، قانون اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۳/۱۰/۲۷ بود که دولت مالک این‌گونه اراضی نبود و مالکیت آنها به اشخاص مربوط بود. در این مرحله، اجرای مقررات بین مالک و زارع در قالب سه شق تقسیم و فروش و اجاره صورت گرفت. مرحله سوم، قانون اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۷/۱۰/۲۷. در این مرحله، املاکی که مرحله دوم به صورت اجاره در اختیار زارعان قرار گرفته بود، در قالب دو شق تقسیم و فروش و واگذار

این افراد در روستاهای مهدی‌آباد، چالسرا، بانقلان، شادآباد و نوروزآباد ساکن بودند؛ البته بیشتر اراضی کشاورزی بخش‌های شادآباد و نوروزآباد که امروزه در محدوده شهری قرار گرفته‌اند، به علت داشتن سابقه کشاورزی، با اسناد غیررسمی (قولنامه) در اختیار اشخاص قرار گرفتند؛ بنابراین مشمول اصلاحات ارضی نشدند (کریمی، مصاحبه: ۱۳۹۷). این اطلاعات دربردارنده نکته‌های اساسی است و آن اینکه در همه حال، با تکثیر مالکان خرد، زمین‌های بزرگ به قطعات کوچک تقسیم شد. کوچک شدن اراضی مفهوم مالکیت خرد را داشت؛ اما در سال‌های آینده و گاه بلافاصله، دچار سهم ارث می‌شدند و سهم مانده، کفاف معیشت را نمی‌داد و ناگزیر مرکز استان در حکم هدف معیشتی، جاذب بود. جدول زیر آشکارا این مسئله را نشان می‌دهد.

شکل ۱، جدول ۱: اطلاعات کلی روستاها به علاوه پلاک بخش مرکزی شهر ایلام که مشمول اصلاحات ارضی شدند.

ردیف	بخش	نام روستا	پلاک اصلی	پلاک فرعی	اراضی آبی (من)	اراضی دیم (من)	کل اراضی به هکتار	تعداد بهره‌بردار
۱۱۰	مرکزی	آزلوار و دارخسرو	۱۲۴۹	-	-	۵۹۴	۱۱,۸۸	۸
۱۲۸	مرکزی	چالسرا	۱	-	۴۰۴۶	۱۰۴۶۵	۲۹۰,۲۲	۲۳۰
۱۳۴	مرکزی	گل زرد (بانقلان)	۲	۱۱۰	۳۰	-	۰,۶	۱
۱۳۵	مرکزی	ووان و شیرزاد (بانقلان)	۲	۷۲	۴۴	-	۰,۸۸	۲
۱۳۶	مرکزی	مزرعه لوان (بانقلان)	۲	۱۲۱	-	۲۵۶	۵,۱۲	۴
۱۳۷	مرکزی	بانقلان	۲	-	۸۶	۸۲۹	۱۸,۳	۸
۱۳۸	مرکزی	بانقلان	۲	مجهول	-	۲۳۹	۴,۷۸	۳
۱۳۹	مرکزی	مزرعه آزالوار (بانقلان)	۲	۱۲۴۹	-	۳۶۰	۷,۲	۳
۱۴۰	مرکزی	مزرعه پالی (بانقلان)	۲	۱۴۱	۵۶	-	۱,۱۲	۹
۱۴۱	مرکزی	چم‌مولا (بانقلان)	۲	۱۴۵	۳۵	-	۰,۷	۱
۱۴۲	مرکزی	رجبان (بانقلان)	۲	۲۵۲	۶۳	-	۱,۲۶	۴
۱۴۳	مرکزی	سروزن و لوان (بانقلان)	۲	۱۲۱	۳۰	۱۵۰	۳,۶	۲
۱۴۴	مرکزی	شکراوسان (بانقلان)	۲	۶۳	۱۰۰	-	۲	۴
۱۴۵	مرکزی	مزرعه عیسی (بانقلان) (۹)	۲	۸۰	۳۰	-	۰,۶	۱
۱۴۶	مرکزی	مزرعه کاوان (بانقلان)	۲	۸۵	۴۰	-	۰,۸	۲

در بخش مرکزی شهرستان ایلام ۳۲ پلاک مشمول مقررات اصلاحات ارضی شد. ۳۱ پلاک آن در اجرای مرحله سوم قانون اصلاحات ارضی به زارعان واگذار شد. یک پلاک را هم که در مالکیت بانک کشاورزی بود، دولت وقت، سازمان تعاون و امور روستاها، خریداری کرد و پلاک مذکور، پلاک یک اصلی قریه چالسرا، در اجرای مرحله نخست قانون به زارعان واگذار شد (رستمی، مصاحبه: ۱۳۹۷؛ اسناد، ۵-۴).

سایر پلاک‌های بخش مرکزی شهرستان ایلام، به صورت خرده‌مالک خودکار در تصرف کشاورزان قرار گرفت. خرده مالکان صاحب سند یا نسق نبودند و آمار کشاورزی داشتند. پلاک‌های فرعی نیز صاحب سند نبودند (ثناخوان، مصاحبه: ۱۳۹۷). زمین‌های واقع در بخش مرکزی شهرستان ایلام به ۸۳۴ نفر از بهره‌برداران صاحب نسق به صورت مشاع واگذار شد.

۱۴۷	مرکزی	مزرعه کپهز (بانقلان)	۲	مجهول	۸۶	۵۹۰	۱۳,۵۲	۵
۲۲۱	مرکزی	چل وریان	۱۲۰۶	-	-	۷۰	۱,۴	۱
۲۲۲	مرکزی	درگ سیاه	۲	۲	۳۰	-	۰,۶	۱
۲۲۳	مرکزی	کلک شادآباد	۱۱۲۴	۲	۸۰	-	۱,۶	۱
۲۲۴	مرکزی	مزرعه وژبین	مجهول	مجهول	-	۱۵۰	۳	۱
۲۲۵	مرکزی	قطعه زمین بانبرز	۱۵۵۳	-	-	۳۵۰	۷	۴
۲۲۶	مرکزی	قطعه زمین شقاته (شکاته)	۱۴۴۴	-	۶۰	-	۱,۲	۱
۲۲۷	مرکزی	قطعه زمین مرشیان	۱۴۳۷	-	۱۲۰	-	۲,۴	۳
۲۲۸	مرکزی	قطعه زمین مرشیان	۱۴۳۹	-	۶۰	-	۱,۲	۵
۲۲۹	مرکزی	قطعه زمین ناویل	۱۴۲۵	-	۱۰۰	-	۲	۳
۲۳۰	مرکزی	چروین	مجهول	مجهول	۱۰۰	-	۲	۱
۲۳۱	مرکزی	قطعه زمین کبود	۱۴۶۰	-	-	۳۰۰	۶	۱
۲۳۲	مرکزی	چال کبود	۱۴۲۰	۱	-	۱۶۰	۳,۲	۲
۴۸	مرکزی	گاوز	۵۱	-	-	۱۱۸۹۲	۲۳۷,۸۴	۲۹۶
۵۰	مرکزی	چشمه بید	۵۶	-	۴۲	۲۸۹۸۵	۵۸۰,۵۴	۸۶
۵۲	مرکزی	چشمه کبود	۵۹	-	۲۱۱	۴۹۸۱۳	۱۰۰۰,۴۸	۱۶۹
۸۰	مرکزی	مزرعه مطلبان	۲	۲۴۲	-	۸۷۷۳	۱۷۵,۴۶	۶۵

(مدیریت امور اراضی استان ایلام، ۱۳۹۷).

شهر ایلام و تلاش دولت مرکزی برای استقرار نظم و جذب و تمرکز جمعیت، رشد این شهر سرعت گرفت. موضوع مرکزیت شهر باعث استقرار سازمان های و دستگاه های مختلف دولتی شد که خود در جذب جمعیت و ایجاد اشتغال در بخش های مختلف خدماتی اداری نقش بسزایی داشت؛ در نتیجه، شهر ایلام در اثر مهاجرت درون استانی رونق گرفت (مهندسین مشاور بُعد تکنیک، ۱۳۸۴: ۱).

اصلاحات ارضی بر جامعه دهقانی منطقه ایلام تأثیر گذاشت؛ چون در اثر آن، بخش کشاورزی روز به روز در معرض تغییر و نابسامانی قرار می گرفت و در عوض، به واسطه گسترش صنایع مونتاژ، به مناطق شهری توجه بیشتری می شد. این امر، یعنی انهدام بخش کشاورزی، از یک سو زمینه ای بود برای دفع روستاییان و از سوی دیگر مناطق شهری عاملی شد

روستاهای بخش مرکزی و زمین کشاورزی شهر ایلام که مشمول قانون اصلاحات ارضی شدند، به قطعات کوچک تر تقسیم شدند. این مسئله باعث شد زمینه برای بهره برداری لازم از امکانات بالقوه روستاها از بین برود و با افزایش هزینه خانواده های روستایی و کاهش درآمد آنها، سطح بیکاری افزایش یابد و باعث دلسردی نیروهای جوان شود؛ در نتیجه، هجوم آنها به شهر و اسکان آنها در مناطق حاشیه ای شهر را به دنبال داشت.

مهاجرت و گسترش شهر ایلام

با ظهور رضاشاه و سیاست اسکان عشایر، ایلام خیابان بندی شد و از امکانات رفاهی، خدماتی، تفریحی، بیمارستان، مدرسه، پاسگاه انتظامی و اداره های دولتی، همچون اداره فلاحت، برخوردار شد. به علت مرکزیت

برای جذب آنها. در کنار این عامل، افزایش قیمت نفت، تمرکز و استقرار همه‌جانبه مراکز خدمات آموزشی و بهداشتی و درمانی در شهر، رشد بی‌رویه بخش خدمات، رونق فعالیت‌های ساختمان‌سازی و بورس‌بازی زمین و... در مناطق شهری و توجه نکردن به مناطق روستایی از جمله عواملی بودند که روستاییان منطقه را به مهاجرت به شهر مجبور می‌کردند (حیدری، ۱۳۹۱: ۲۳).

گسترش و رشد جمعیتی شهر ایلام معلول رشد عادی جمعیت شهر، مهاجرت روستاییان اطراف به شهر و پیشرفت گستره شهری است؛ همچنین عوامل اقتصادی و رشد بی‌قاعده بخش خدمات به جذب مهاجران در این شهر منجر شد. شهر ایلام به واسطه فعالیت‌های ساختمانی، بورس‌بازی زمین و سود بیشتر سرمایه در شهر، در مقایسه با دیگر شهرستان‌های استان، توجه مهاجران روستایی را جلب کرد. در حالی که در مقابل، ضعف صنایع کشاورزی در روستاها و هزینه‌گزار تولید باعث کاهش فعالیت‌های زراعی می‌شد و روستاییان را ناامید می‌کرد (ملکی، ۱۳۸۹: ۲۹۷).

اضافه بر این، دسترسی آسان به خدمات آموزشی و بهداشتی و تفریحی در شهر ایلام و نبود توازن در زمینه عرضه خدمات اجتماعی، از دیگر عوامل مهاجرت به شهر ایلام بود. این موضوع موجب رشد جمعیت حاشیه‌ای شهر و ایجاد سکونتگاه‌ها و شهرک‌های حاشیه‌نشین در اطراف شهر شد (شوهانی، ۱۳۷۹: ۱۰۶ و ۱۰۷). در شهر ایلام زمین از نظر کاربری مسکونی، آن هم به صورت غیراستاندارد و نامنظم، بیشترین کاربرد را داشت؛ از سویی دیگر کمبود امکانات بهداشتی و رفاهی، بیکاری، نداشتن آب آشامیدنی سالم و بهداشتی، نبود برق، فقر و تقسیم زمین به قطعات کوچک‌تر بین فرزندان هر خانواده از

عوامل مهاجرت روستاییان به شهر ایلام شد؛ همچنین رشد صنایع کوچک، شغل‌های دولتی و غیردولتی و وجود مشاغل خدماتی موجود در شهر ایلام از دیگر عوامل جاذبیت برای مهاجرت روستاییان به این شهر بود (علی‌اکبری، ۱۳۷۸: ۴۰).

پرسشی که اینجا مطرح می‌شود این است: چرا از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ ش/ش ۱۹۵۶ تا ۱۹۶۶م جمعیت ایلام و به‌ویژه جمعیت روستایی دو برابر شد؟ و چرا در سرشماری سال ۱۳۵۵ ش این افزایش جمعیت به نصف رسید و مانند دهه چهل رشد کمتری داشت؟ در پاسخ باید گفت در این فراز و فرود جمعیتی ایلام، علت‌ها و عوامل زیر نقش بیشتری داشته‌اند: پس از سال ۱۳۳۵ ش، مردم با افزایش رعایت سطح بهداشت، از میزان مرگ و میر کاستند. مسئولان بهداشت و سایر مسئولان مربوط به این بخش نیز با واکنش کردن مردم و آگاه کردن آنها از چگونگی مبارزه و پیشگیری از امراض واگیردار، از شیوع این بیماری‌های جلوگیری کردند (مصدق، ۱۳۵۵: ۲۴ و ۲۵).

با اجرای مرحله نخست اصلاحات ارضی در ایران، بیشتر مردم روستایی ایلام صاحب زمین شدند؛ پس به ادامه زندگی امیدوار شدند. تبدیل ایلام از شهرستان به فرمانداری کل در سال ۱۳۴۳ ش/ش ۱۹۶۴م و سپس تبدیل آن به استان در ۱۳۵۳ ش/ش ۱۹۷۴م، یکی از عوامل مهم افزایش جمعیت در ایلام بود؛ چون با اختصاص بودجه بیشتر به این منطقه، امکانات زندگی و امیدواری به زندگی افزایش یافت. امیدواری روستاییان به نتایج اصلاحات ارضی از دیگر عوامل افزایش جمعیت در ایلام بود. با اجرای طرح سپاه دانش که به موجب آن بیشتر روستاهای ایلام مشمول این طرح شدند، تعداد مدارس افزایش یافت. پس از اجرای اصلاحات ارضی، حضور دولت در روستاها افزایش یافت. دولت با اعزام «سپاه دانش» که

شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشین در اطراف شهر شد (صیدی، ۱۳۸۲: ۵۲).

هم‌زمان با رویداد انقلاب اسلامی و دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی آن، مردم روستاها با زندگی شهری آشنا شدند و مهم‌تر از همه، شروع جنگ تحمیلی باعث گسترش مهاجرت شد. در این بین، رشد بی‌برنامه شهر در ایجاد مناطق حاشیه‌ای و واحدهای مسکونی نقش بسزایی داشت. در خلال سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ش/ ۱۹۷۶ تا ۱۹۸۶م، گسترش فیزیکی شهر بیشتر از دهه‌های پیش بود. این گسترش علاوه بر افزایش جمعیت شهر، سیاست‌های تعیین حدود بافت فیزیکی شهر را ناکارآمد کرد و موجب واگذاری زمین‌های حاشیه‌ای برای ساخت‌وسازهای مسکونی و شهری شد؛ در نتیجه، شهر ایلام با توجه به ویژگی‌های عمرانی خود، رشد و گسترش افقی داشته است (یاری، ۱۳۸۷: ۱۸۵).

گسترش ساخت‌وسازهای شهری در اطراف بافت قدیم و باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی به صورت منسجم در جریان بود. افزون بر این، رشد شهر به سوی روستاهای اطراف به طور کامل مشهود است. محله‌های حاشیه‌نشین شهر ایلام در قسمت‌های جنوب و جنوب شرقی شهر رشد کرده‌اند؛ از جمله این محله‌های حاشیه‌نشین باید از بان‌برز و بان‌بور و سبزی‌آباد نام برد. مناطقی که از بیشتر خدمات شهری بی‌بهره‌اند و حتی کوچک‌ترین فضاهای سبز را ندارند. در این بین سواستفاده دلالان و واسطه‌ها و بورس‌بازان زمین و مسکن باعث رشد سریع این گونه محله‌های حاشیه‌نشین شده است (عسکری، ۱۳۹۶: ۶۲).

این مکان‌ها از نظر خدمات عمومی و زیربنایی ضعیف‌اند و اسکان‌های غیرعادی و فقیرنشین را ایجاد کرده‌اند. در واقع، این محله‌ها متأثر از علت‌های ساختاری مانند نابرابری در فرصت‌ها و پخش نامتعادل ثروت و

برای مبارزه با بی‌سوادی بود و احداث «خانه‌های بهداشت» که برای آگاه‌کردن مردم از مسائل بهداشتی بود و همچنین اعزام «سپاه‌ترویج» برای آموزش روستاییان در زمینه‌های کشاورزی و آبیاری و مبارزه با آفات نباتات و اعزام دامپزشک برای مبارزه با بیماری دام‌ها حضورش را در روستاها پررنگ کرد. در دهه چهل شمسی، میزان درآمد مردم به ویژه روستاییان افزایش یافت. علت این امر نیز برخورداری آنها از زمین‌های زراعتی بود و این موضوع در رشد جمعیت این استان نقش داشت. در این دهه، دولت برای کنترل جمعیت هنوز برنامه‌ای جدی نداشت و حتی دولت از افزایش جمعیت حمایت می‌کرد؛ بنابراین نتیجه می‌گیریم با توجه به علت‌های ذکرشده، از سرشماری سال ۱۳۳۵ش تا سرشماری آبانماه ۱۳۴۵ش، جمعیت استان ایلام با افزایشی فزاینده، دو برابر شده است (اکبری، ۱۳۹۳: ۳۲۸ و ۳۲۹).

با این مقدمات، به بخش اساسی این نوشتار درباره پیامدهای جمعیتی اصلاحات ارضی در شهر ایلام بازمی‌گردیم. شهر ایلام به علت داشتن موقعیت اقلیمی برجسته و مرکزیت امور اداری، بازرگانی، تجاری، صنعتی، آموزشی، نظامی و غیره، در منطقه جاذبه‌ای ویژه دارد. این مسئله موجب جذب مهاجران بسیار و به دنبال آن، رشد سریع واحدهای مسکونی و شهرک‌های حاشیه‌ای و منطقه‌های مسکونی در اطراف شهر شد. شهرک‌های حاشیه‌نشین بدون برنامه، در زمین‌هایی که برای سکونت مناسب نبودند، توسعه پیدا کردند و زمین‌های گوشه و کنار را بلعیدند. برای ساماندهی این مکان‌ها اقداماتی همچون خیابان‌بندی و جداسازی زمین‌ها صورت گرفت؛ اما شیوه تصاحب زمین، وضعیت بناها، بهره‌نبردن لازم از خدمات شهری، رواج شیوه جدیدی از زندگی و رفتارهای فرهنگی و اجتماعی ساکنان موجب

درآمد به وجود آمده‌اند و مشکلات کالبدی اجتماعی و اقتصادی را جلوه می‌دهند (یاری، ۱۳۸۷: ۱۸۵).

تبلور پیامدهای حاشیه‌نشینی به صورت آسیب‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، بهداشتی، زیست محیطی و سیاسی است؛ بنابراین پیامدهای منفی همچون وضعیت نامناسب اسکان آنها و ساختمان‌های متفاوت و بدون رعایت اصول فنی و شهرسازی را به دنبال دارد؛ در نتیجه، بافت شهری را به ویژه در مناطق حاشیه‌نشینی شهر دچار آشفته‌گی می‌کند (بهادری، ۱۳۸۳: ۲۰۴).

جمعیت‌شناسی (demography) شهر پس از اصلاحات ارضی

در دوره پهلوی دوم، در جریان برنامه‌های عمرانی اول تا سوم، بیشترین اهمیت به بخش کشاورزی داده شد. نتیجه‌ای که این برنامه‌ها در پی داشت، توجه بیشتر به امور کشاورزی در روستاها و تشویق عشایر به یکجانشینی و روی آوردن به کشاورزی بود. اصلاحات ارضی از دو نظر بر ترکیب جمعیت اثر گذاشت: نخست اینکه اصلاحات ارضی به کاهش قدرت مالکان بزرگ در روستاها و تقسیم زمین‌ها به قطعات کوچک‌تر منجر شد؛ دوم اینکه با معرفی اشکال مالکیت جدید از نظر حقوقی، بسیاری از زمین‌هایی را که مراتع عشایر به حساب می‌آمد، از دست آنها خارج کرد و در نتیجه، یکجانشینی و اشتغال به کشاورزی در روستاها، تنها راه پیش روی عشایر بود. از جمله تغییرات دیگر اصلاحات ارضی بر جمعیت این بود که حکومت پهلوی نظام سرمایه‌داری را گسترش داد. یکی از سیاست‌های این نظام واردکردن گوشت و فرآورده‌های دامی و عرضه آنها به قیمتی رقابت‌ناپذیر با عشایر بود. این امر اقتصاد ایلات و عشایر را تهدید می‌کرد و آنها باید برای اقتصاد و معیشت خود جایگزینی می‌یافتند. در نهایت

اینکه با توجه به سیاست اسکان اجباری عشایر و در ادامه، سیاست‌های دولت در راستای توسعه بخش کشاورزی و اصلاحات ارضی، جمعیت عشایر کاهش یافت (ملکی، ۱۳۸۹: ۲۱۷).

روند یکجانشینی عشایر عامل اصلی ایجاد و گسترش روستاها به شمار می‌رود. در آمارنامه سال ۱۳۴۵ش/۱۹۶۶م جمعیت روستاهای استان ایلام ۶۳/۴ درصد بود. این روند در سال ۱۳۵۵ش/۱۹۷۶م به ۶۴/۲ درصد افزایش یافت. این امر از روند یکجانشینی عشایر و گسترش روستاها، پس از اصلاحات ارضی، نشان دارد. افزایش جمعیت شهر ایلام در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ش، بیان‌کننده این موضوع است که بیشتر خانوارهای کوچ‌نشین در شهر ایلام اسکان یافته بودند. در شهر ایلام، به استثنای برخی محله‌های شهر که ساکنان آنجا را شهروندان قدیم ایلام تشکیل می‌دادند و به طور عمده کسبه و پیشه‌وران و کارمندان دولت و شرکت‌ها بودند، ساکنان سایر محله‌ها از گروه‌های قبیله‌ای وابسته به ایلات و طوایف بزرگ استان بودند (طرح جامع توسعه ایلام، ۱۳۷۴: ۱۹ و ۲۰).

زبان ارقام جمعیتی در نحوه رشد جمعیت شهری با داده‌های تاریخی مطابقت دارد. آمارهای موجود آشکارا تلاطم جمعیتی را در مسیر شهرنشینی، با رشد خدمات در مرکز استان، نمایش می‌دهد. براساس نتایج سرشماری آبان ۱۳۴۵ش/۱۹۶۶م در استان ایلام، جمعیت این استان ۷۵ هزار و ۴۵۷ نفر بود که از این تعداد، ۴۰ هزار و ۴۳۳ نفر مرد و ۳۵ هزار و ۲۵ نفر زن بود. برپایه این آمار در این سال، جمعیت شهر ایلام ۱۵ هزار و ۴۹۳ نفر بود. در سرشماری سال ۱۳۵۵ش میزان جمعیت ۳۲ هزار و ۴۷۴ نفر در قالب ۵ هزار و ۷۳۵ خانوار بیان شده است. در این دوره ده‌ساله، رشد سالانه جمعیت در شهر ایلام ۷/۷ درصد گزارش شده است. توزیع سنی جمعیت شهر ایلام در این زمان، از

جوان بودن این شهر نشان دارد؛ زیرا بیش از ۴۰ درصد جمعیت این شهر سن کمتر از ۱۵ سال داشتند. در سال ۱۳۳۵ ش/۱۹۵۶ م، سهم افراد با سن کمتر از ۱۵ سال، ۶۷/۶۲ درصد بود که این مقدار در سال ۱۳۴۵ ش به ۴۸/۱۱ درصد و در سال ۱۳۵۵ ش به ۴۷/۰۱ درصد رسید (ملکی، ۱۳۸۹: ۱۸۳ و ۱۸۴).

در آمارها به جمعیت و آموزش نیز توجه شده است. در سال ۱۳۴۵ ش جمعیت باسواد شهرستان ایلام ۵۵ هزار و ۲۲۹ نفر اعلام شده است که از این تعداد باسواد در شهر ایلام، سهم زنان ۲/۳۶ درصد و سهم مردان ۹/۵۱ درصد بود. این درصدها نشان می دهد سطح سواد در بین مردان، در مقایسه با زنان، بیشتر بوده است (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۴۵). در آبان ۱۳۵۵، ۲۷/۳ درصد جمعیت شش ساله و بالاتر استان ایلام را افراد باسواد تشکیل می دادند. این میزان برای مردان ۳۸/۳ درصد و برای زنان ۱۵/۵ درصد بوده است. با گذشت یک دهه، آمار جمعیت باسواد از افزایش تعداد باسوادان در بین مردان و زنان شهر ایلام نشان دارد که البته سهم مردان بار دیگر بیشتر از زنان است (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۵۵).

چگونگی عملکرد نظام اقتصادی هر جامعه، از جمله شاخص ها و ابزارهای شناخت چگونگی اشتغال جمعیت در بخش های گوناگون اقتصادی است. اینکه کدام بخش های اقتصادی بیشترین امکان جذب را در میان شاغلان اقتصادی دارند، حائز اهمیت است. کشاورزی و صنعت و خدمات سه حوزه اصلی فعالیت های اقتصادی در استان ایلام و به تبع آن شهرستان و شهر ایلام بود. در آبان ۱۳۴۵ از ۴۷ هزار و ۶۶۱ نفر جمعیت ده سال به بالای شهرستان ایلام، ۲۲ هزار و ۱۲۲ نفر از نظر اقتصادی فعال بودند که از این تعداد، مردان و زنان بالای ده

سال فعال در شهر ایلام ۹ هزار و ۹۰۶ نفر بودند. سهم مردان فعال شهر ایلام ۹/۶۶ درصد و سهم زنان فعال ۵/۰ درصد بود. در حوزه شهر ایلام در مجموع ۳ هزار و ۶۶۳ نفر شاغل زن و مرد وجود داشت که در حوزه کشاورزی ۳۴ هزار و ۴۴۳ نفر فعال بودند. در این دوره، درصد شاغلان بخش کشاورزی، در مقایسه با دو حوزه صنعت و خدمات، بیشتر بود (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۴۵).

در آبان ۱۳۵۵ ش جمعیت ده سال و بالای ده سال استان ۱۵۳ هزار و ۹۴۹ نفر بود که از این جمعیت، ۲/۱ درصد از فعالان اقتصادی بودند. از این تعداد، سهم مردان ۷۹/۷ درصد و سهم زنان ۱/۵ درصد بود (اکبری، ۱۳۹۳: ۳۲۵). از ۶۳ هزار و ۱۱۱ نفر جمعیت شاغل استان ایلام، ۶۷/۴ درصد در بخش کشاورزی، در مشاغل همچون کشاورزی، شکار، جنگل داری و ماهی گیری، ۱۷/۸ درصد در بخش صنعت و کارهایی همچون استخراج معادن، صنعت ساختمان و برق و گاز و آب و ۱۳/۶ درصد در بخش خدمات و اموری همچون فروش، هتل داری، رستوران و کافه داری، حمل و نقل و انبارداری، ارتباطات و منخبرات، خدمات مالی و بیمه، ملکی و تجارتي و نیز خدمات اجتماعی و شخصی فعالیت می کردند (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۵۵).

رشد سریع جمعیت شهر ایلام بر کمبود و کیفیت مسکن و کاربری آن اثرهایی گذاشت. براساس آمار آبان ۱۳۴۵، تعداد واحدهای مسکونی معمولی برای کل شهرستان ایلام ۱۲ هزار و ۸۶ واحد مسکونی بود که سهم شهر ایلام ۲ هزار و ۴۴ خانوار بود؛ یعنی براساس این آمار، تعداد واحدهای مسکونی معمولی برحسب تعداد خانوار و استفاده از برق و لوله کشی و نوع منابع آب مصرفی در مناطق مختلف شهرستان ایلام در کل

و ۳ واحد دیگر وجود داشت؛ همچنین در مناطق روستایی استان، ۳۴ هزار و ۷۳ خانوار روستایی وجود داشت که به‌ازای آنها ۲۳ هزار و ۸۲۹ واحد مسکونی معمولی، ۴۴ کارگاه، ۷۰ کپر، ۱۲ آلونک و ۱۰ هزار و ۱۱۸ چادر (سیاه‌چادر) وجود داشت.

براساس آمار آبان ۱۳۵۵، ۳۷/۸ درصد واحدهای مسکونی پیش از سال ۱۳۴۶ ش، ۳۹/۹ درصد در فاصله سال‌های ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۴ ش و ۵/۴ درصد در سال ۱۳۵۵ ساخته شده بودند؛ همچنین براساس این آمار، ۲۸ درصد واحدهای مسکونی استان ایلام آب لوله‌کشی و ۲۳/۹ درصد برق داشتند (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۵۵).

با توجه به آمار، در بازه ده‌ساله پس از مرحله سوم اصلاحات ارضی، خدمات رشد کرد و سطح سواد و بهداشت ارتقا پیدا کرد. این دو متغیری است که در رشد جمعیت شهر ایلام تأثیر مستقیم داشت و آمارها این نکته را بیان می‌کنند. این مسئله همچنین موجب رشد کمی و فیزیکی شهر به سوی زمین‌های کشاورزی حاشیه شهر شد؛ پس مناطق جدیدی در کنار بافت قدیمی شهر ایجاد شد که بعدها بخش محله‌های اضافه شده بر شهر به شمار می‌آمد. دو فاکتور خدمات و اسکان، در کنار هم، جذب و اقامت در شهر را تسهیل کرد.

نتیجه

دولت ایران در سال ۱۳۴۱ ش/۱۹۶۳ م اصلاحات ارضی در کشور را مطرح کرد و سپس دو مجلس شورای ملی و سنا این طرح را تصویب کردند. طرحی که در سه مرحله به اجرا درآمد. نخستین مرحله در سال ۱۳۴۱ ش/۱۹۶۳ م آغاز شد که براساس

۱۲ هزار و ۸۶ خانوار بود که سهم شهر ایلام ۲ هزار و ۴۴ خانوار بود. از این تعداد، هزار و ۳۷۹ خانوار دارای برق، ۴۲۶ خانوار دارای لوله‌کشی آب، تعداد ۴۲۰ واحد آب لوله‌کشی داخل ساختمان و ۸۹۲ واحد آب لوله‌کشی خارج از واحد مسکونی در اختیار داشتند و ۴۲۷ خانوار از چاه و ۷۴ خانوار از قنات و بقیه از ۲ رودخانه و ۲۲۹ چشمه استفاده می‌کردند (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۴۵).

براساس نتایج سرشماری آبان ۱۳۵۵ ش، در استان ایلام ۴۲ هزار و ۷۴۲ خانوار وجود داشت. میانگین افراد در خانوارهای مستقل این استان ۵/۷ نفر بود. این میانگین در مکان‌های روستایی و شهری به نوبت ۵/۸ و ۵/۵ نفر بود. در آبان ۱۳۵۵، انباشتگی جمعیت در این استان برابر ۱۲/۹ نفر در هر کیلومترمربع بود (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۵۵).

در آبان ۱۳۵۵ از ۴۲ هزار و ۶۸۹ خانوار معمولی استان ایلام، ۷۵/۹ درصد در واحدهای مسکونی سکونت داشتند و ۲۴/۱ درصد بقیه در کارگاه، چادر، کپر، آلونک و مشابه زندگی می‌کردند. درصد خانوارهای معمولی در واحدهای مسکونی معمولی در نقاط شهری و روستایی استان، به ترتیب ۹۹/۶ و ۶۹/۹ درصد بود. به‌ازای ۴۲ هزار و ۶۸۹ خانوار معمولی در سطح استان ۳۲ هزار و ۴۱۲ واحد مسکونی معمولی، ۵۲ کارگاه، ۷۱ واحد کپر و مشابه کپر، ۱۵ واحد آلونک و زاغه و مشابه، ۱۰ هزار و ۱۳۶ چادر و ۳ سرپناه دیگر وجود داشت (مرکز آمار ایران، استان ایلام، ۱۳۵۵).

در آبان ۱۳۵۵، در مناطق شهری استان ایلام ۸ هزار و ۶۱۶ خانوار، ۸ هزار و ۵۸۳ واحد مسکونی معمولی، ۱ واحد کپر، ۳ واحد آلونک و زاغه، ۱۸ واحد چادر

آن هرکس مالک بیش از یک روستا بود، باید اضافه آن را به دولت می فروخت. در این مرحله ارسنجانی حضور داشت و ۷۰۰ هزار نفر صاحب زمین شدند. مرحله دوم در سال ۱۳۴۳ ش/ ۱۹۶۵ م آغاز شد و در این مرحله اجاره داری زمین برای زارعانی فراهم شد که زمین را زیر کشت می بردند این امر حق مالکیت زمین داران را تضمین می کرد. بالاخره در سال ۱۳۴۸ ش/ ۱۹۷۰ م حکومت تصمیم گرفت مرحله سوم را آغاز کند و براساس این قانون، زمین هایی که به مدت سی سال به اجاره رفته بودند، به مستأجران فروخته می شدند.

هدف اصلاحات ارضی انجام سلسله اقدامات مکمل و پیوسته برای ایجاد تغییرات اساسی در کشاورزی بود. تغییراتی همچون مالکیت اراضی مزروعی، نظام های بهره برداری و شیوه تولید، افزایش تولید و در نتیجه افزایش درآمد و رفاه کشاورزان؛ همچنین اصلاحات ارضی در درجه نخست دنبال تقسیم زمین و از بین بردن نفوذ مالکان عمده بود. با اجرای قانون اصلاحات ارضی، استان ایلام هم شامل این اصلاحات شد و قسمتی از املاک دولتی در حوزه شهرستان های مهران و دهلران و دره شهر و همچنین قسمتی از املاک شهرستان های ایلام، ایوان، سیروان و چرداول را دولت وقت خریداری کرد. در حوزه بخش مرکزی شهرستان ایلام، ۳۲ پلاک مشمول مقررات اصلاحات ارضی شد که ۳۱ پلاک آن در اجرای مرحله سوم قانون اصلاحات ارضی خریداری شد و یک پلاک آن را دولت وقت، سازمان تعاون و امور روستاها، خرید که در مالکیت بانک کشاورزی بود.

در بیشتر شهرهای بزرگ ایران، اصلاحات ارضی باعث راهی شدن قشر عظیمی از دهقانان فقیر و خرده پا

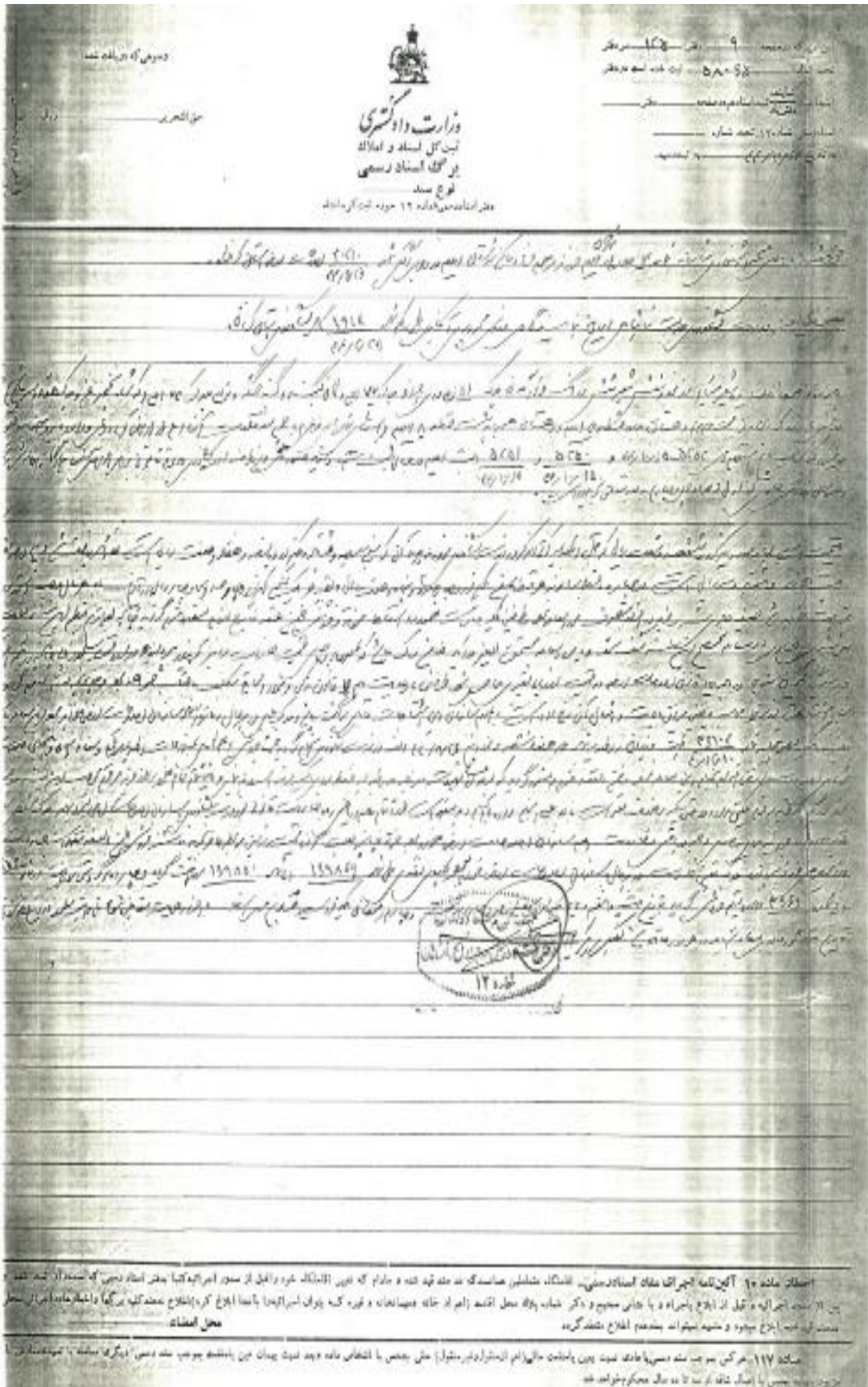
و خوش نشینان به شهرها، به ویژه شهرهای بزرگ، شد و گسترش حاشیه نشینی در این شهرها را به دنبال داشت. اصلاحات ارضی در استان ایلام و به تبع آن در شهر ایلام، باعث هجوم سیل آسای مهاجران در این دوره شد و رشد سریع شهر و گسترش حاشیه نشینی را موجب شد. همین موضوع فرصت برنامه ریزی برای گسترش آینده شهر و استقرار عناصر و کاربری های لازم به صورت متعادل در سطح شهر و محله ها را از بین برد. اصلاحات ارضی در ایران نابرابری های بسیاری را در زمینه های مختلف اقتصادی و سیاسی و اجتماعی به وجود آورد این در حالی بود که هدف از اجرای اصلاحات ارضی ایجاد قشری از دهقانان مستقل و متکی به خود بود؛ اما نتیجه درست عکس بود و بیشتر دهقانان به علت کمبود اعتبار و سرمایه و نیز نداشتن زمین کافی و مناسب، استقلال و اتکای خود را از دست دادند و برخلاف انتظار، نفوذ مالکان کاهش نیافت. در عین حال قدرت سیاسی به دولت انتقال یافت. دولت نیز بقایای مالکان و دهقانان ثروتمند را تقویت کرد و تمام این عوامل، فقر و نابرابری بیشتر را در سطح روستاها گسترش داد. فاصله بین فقرا و طبقه غنی روزبه روز افزایش یافت و سطح توسعه در روستاها ارتقاء نیافت و حتی کاهش نیز یافت.

پی نوشت

۱. در استان ایلام مقادیر اندازه گیری زمین براساس هکتار، من، جفت، پا و فرد است. هکتار معادل ۵۰ م ن و هر من معادل ۳ کیلو. هکتار معادل ۱۰۰۰۰ مترمربع، م ن معادل ۲۰۰ مترمربع، هر جفت گاو معادل ۸ پا، هر فرد معادل جفت گاو و هر پا معادل جفت گاو و فرد است (درویشی زنگنه، مصاحبه: ۱۳۹۹).

سند ۳: زمین‌های کشاورزی در استان ایلام که مشمول قانون اصلاحات ارضی شدند (شهرستان ایوان).

کتابنامه

الف. اسناد

۱. سند ش (۱-۲): سازمان امور اراضی استان ایلام.
۲. سند ش (۳): ۳۲۰/۷۷۶۸: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۳. سند ش (۴-۵): سازمان امور اراضی استان ایلام.

ب. کتاب

۴. ارسنجانی، نورالدین، (۱۳۷۹)، دکتر ارسنجانی در آینه زمان، تهران: قطره.
۵. ازکیا، مصطفی، (۱۳۷۰)، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران، تهران: اطلاعات.
۶. اکبری، مرتضی، (۱۳۹۰)، تاریخ سیاسی و تمدن استان ایلام در عصر باستان (از آغاز تا سقوط ساسانیان)، مشهد: شاملو.
۷. -----، (۱۳۹۳)، تاریخ استان ایلام در عصر پهلوی، دانشنامه ایلام، ایلام: جوهر حیات.
۸. بهادری، جواد، (۱۳۸۳)، حاشیه‌نشینی مشکل اساسی شهرهای بزرگ، مجموعه مقالات همایش شهرسازی ایران، ج ۲، مدیریت شهری، شیراز: دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.
۹. حیدری، کبری، (۱۳۹۱)، تحلیل اثرات زیست محیطی گسترش شهر ایلام طی سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۰، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران مرکزی.
۱۰. خسروی، خسرو، (۱۳۶۷)، مسئله ارضی و دهقانان تهیدست در ایران، تهران: بیداری.
۱۱. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۷۲)، فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، ایلام، ج ۵۶، تهران: جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
۱۲. سوداگر، محمد، (۱۳۵۸)، بررسی اصلاحات ارضی، تهران: پازند.

۱۳. شوهانی، محمد، (۱۳۷۸)، گسترش فیزیکی شهر ایلام و پیامدهای زیست‌محیطی آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی.
۱۴. صیدی، علی‌نظر، (۱۳۸۲)، نقش عوامل ژئومورفولوژی در گسترش فیزیکی شهر ایلام، بی‌نا: بی‌جا.
۱۵. طرح جامع شهر ایلام، (۱۳۷۱)، مهندسین مشاور بعد تکنیک.
۱۶. طرح جامعه توسعه استان ایلام، (۱۳۷۴)، جمعیت و جوامع، تهران: سازمان برنامه‌و بودجه.
۱۷. علی‌اکبری، اسماعیل، (۱۳۷۸)، مکانیزم‌های توسعه شهری در استان ایلام با تأکید بر تعیین نقش دولت، پایان‌نامه دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
۱۸. عمید، محمدجواد، (۱۳۸۱)، کشاورزی و فقر و اصلاحات ارضی در ایران، ترجمه رامین امینی‌نژاد، تهران: نی.
۱۹. عیوضی، محمدرحیم، (۱۳۷۲)، طبقات اجتماعی و رژیم شاه، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۰. لمبتون، آن‌کترین سواینفورد، (۱۳۹۴)، اصلاحات ارضی در ایران، مترجم مهدی اسحاقیان، تهران: امیرکبیر.
۲۱. لهسایی‌زاده، عبدالعلی، (۱۳۶۹)، تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، شیراز: نوید.
۲۲. -----، (۱۳۷۳)، تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، شیراز: نوید.
۲۳. مرکز آمار ایران، (۱۳۴۵)، براساس سرشماری آبانماه، مربوط به استان ایلام.
۲۴. مرکز آمار ایران، (۱۳۵۵)، براساس سرشماری آبانماه، مربوط به استان ایلام.

۲۵. مصدق و همکاران، (۱۳۵۵)، برنامه ششم عمرانی استان ایلام، دفتر برنامه‌ریزی و بودجه ایلام.
۲۶. ملک‌ی، سعید و توران احمدی، (۱۳۸۹)، توسعه فضایی - کالبدی شهر ایلام، ایلام: دانشگاه ایلام.
۲۷. مهدوی، مسعود، (۱۳۷۸)، مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران، تهران: سمت.
۲۸. مهندسین مشاور بعد تکنیک، (۱۳۸۴)، گزارش توجیهی در مورد افق طرح جامع شهر ایلام.
۲۹. هوگلاند، اریک، (۱۳۸۱)، زمین و انقلاب در ایران، ترجمه فیروز مهاجر، تهران: شیرازه.
۳۰. یاری، ثریا، (۱۳۸۹)، نقش اداری سیاسی بر رشد فیزیکی و ساخت اجتماعی شهر ایلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر.
- ج. مقاله**
۳۱. بیگی‌نسوان، حسین، (۱۳۷۶)، اصلاحات ارضی جمهوری اسلامی ایران، پانزده خرداد، دوره ۱، ش ۲۵، ص ۵۷ تا ۸۰.
۳۲. تهرانی، منوچهر، (۱۳۴۲)، اصلاحات ارضی و آگاهی دهقانان، نشریه بورس، دوره ۱، ش ۳، ص ۶ تا ۳۳.
۳۳. زمانی، نوشین و هنگام طاهری، (۱۳۸۹)، اصلاحات ارضی و مهاجرت و اختلافات طبقاتی و ویرانی و دیگر هیچ، نشریه دهاتی، ش ۳، ص ۲۱ تا ۲۱.
۳۴. عسکری، احسان و مریم عسکری، (۱۳۹۶)، حاشیه‌نشینی و آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی: شهر ایلام)، پژوهش‌های نوین علوم جغرافیایی، معماری و شهرسازی، س ۱، ش ۴، ص ۴۹ تا ۷۰.
۳۵. کشمیری، محمد، (۱۳۵۵)، اصل اول: اصلاحات ارضی، مجله تاریخ، ش ۶۷، ص ۴۰ تا ۴۴.
- د. مصاحبه**
۳۶. تنناخوان، آرش، (۱۳۹۷/۱۱/۱۵)، کارشناس امور اراضی، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.
۳۷. چراغی، محمد مهدی، (۱۳۹۹ / ۴ / ۸)، بازنشسته اداره کل کمیته امداد امام خمینی (ره) استان ایلام، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.
۳۸. درویشی زنگنه، خالد، (۱۳۹۹ / ۴ / ۷)، کارشناس حقوقی اداره کل منابع طبیعی استان ایلام، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.
۳۹. رستمی، تورج، (۱۳۹۷/۱۱/۱۴)، رئیس اداره ساماندهی مهندسی و حدنگاری اراضی، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.
۴۰. رئیس‌ی، صمد، (۱۳۹۹/۴/۷)، معاون امور اراضی اداره کل منابع طبیعی استان ایلام، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.
۴۱. کریمی، زمان، (۱۳۹۷/۱۱/۱۵)، رئیس اداره امور اراضی، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.
۴۲. نصری، اکبر، (۱۳۹۹/۴/۹)، رئیس اداره حقوقی سازمان جهاد کشاورزی استان ایلام، مصاحبه‌کننده مریم قلیجی، ایلام.